

UDC: 339.1(042)(575.1)
ORCID: 0000-0001-8404-1296

TABIY MONOPOLIYA SOHALARIDA RAQOBAT MUHITINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-HUQUQIY MASALALARI

Ibragimova Aziza Ruziboyevna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Biznes huquqi” kafedrası katta o‘qituvchisi,
e-mail: a.ibragimova@tsul.uz

Annotatsiya. Tabiiy monopoliyalar Markaziy Osiyo mamlakatlarida, shuningdek, sobiq Ittifoq mamlakatlarida hanuzgacha mavjud bo‘lib qolayotgan, iqtisodiyotning yetakchi hamda muhim tarmoqlarida ishlab kelayotgan korxonalar sifatida saqlanib qolmoqda. Tabiiy monopoliyalar sohasiga raqobatni olib kirish, raqobat muhitining huquqiy asoslarini takomillashtirish dolzarb masalalardan biridir. Mazkur maqolada tabiiy monopoliyalarning genezisi, mohiyati masalalariga to‘xtalib o‘tilgan bo‘lib, tabiiy monopoliya sohalarida raqobat muhitini shakllantirish muammolari tahlil qilingan. Maqolada tarixiy-empirik, sintaksis, huquqiy tahlil metodlaridan foydalanilib, tabiiy monopoliya institutining iqtisodiyotdagi ahamiyati, ayrim tarmoqlarning tabiiy monopoliya sohasi bo‘lganligi uchun ham muttasil ravishda zarar bilan ishlayotganligi, sohada sifat va narx jihatdan iste’molchilarning e’tirozlariga sabab bo‘layotgan omillarning mavjudligi o‘rganib chiqilgan. Hozirgi paytda O‘zbekiston qonunchiligida tabiiy monopoliyalarning huquqiy jihatdan tartibga solinishi masalalari atroflicha o‘rganilib, joriy qonunchilikning zamon talablariga javob bermay qolgan xususiyatlari muhokama qilingan. Tabiiy monopoliya sohalarining amaliyotda raqobatchilari mavjud bo‘lgan ayrim tarmoqlarni tabiiy monopoliya sohalaridan chiqarish, ayrim tarmoqlarga esa davlat-xususiy sheriklik institutini joriy etish masalalari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: tabiiy monopoliya, raqobat, miqyos jihatdan samaradorlik, davlat-xususiy sheriklik, narx, iqtisodiy afzallik, zarar, raqobatchilar, tabiiy monopoliya subyektlari.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЫ В СФЕРЕ ЕСТЕСТВЕННЫХ МОНОПОЛИЙ

Ибрагимова Азиза Рузибоевна,
старший преподаватель кафедры «Бизнес-право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. Естественные монополии сохраняются в Центральной Азии, а также в странах бывшего Советского Союза в качестве предприятий, работающих в ведущих и важных секторах экономики. Внедрение конкуренции в сферу естественных монополий, совершенствование нормативно-правовой базы конкурентной среды – одна из актуальных проблем. В статье рассматриваются генезис и сущность естественных монополий, анализируются проблемы создания конкурентной среды в сфере естественных монополий. В статье использованы методы историко-эмпирического, синтаксического, правового анализа, а также изучена важность института естественной монополии в экономике, установлен тот факт, что некоторые отрасли находятся в убыточном состоянии из-за того, что все они являются естественными монополиями, а также наличия в отрасли факторов, вызывающих неудовлетворенность потребителей по качеству и цене. Кроме того, в данной статье изучены вопросы правового регулирования естественных монополий в настоящее время в законодательстве Узбекистана, подробно обсуждены особенности действующего законодательства, не отвечающие современным требованиям. Рассмотрены вопросы ликвидации некоторых секторов в существующих естественных монополиях и внедрения механизма государственно-частного партнерства в них.

Ключевые слова: естественная монополия, конкуренция, эффективность по масштабу, государственно-частное партнерство, цена, экономическая выгода, убыток, конкуренты, субъекты естественных монополий.

THEORETICAL AND LEGAL ISSUES OF FORMING COMPETITIVE ENVIRONMENT IN THE FIELD OF NATURAL MONOPOLIES

Ibragimova Aziza Ruziboyevna,
Senior Lecturer of
Department of Business Law of
Tashkent State University of Law

Abstract. Natural monopolies remain in Central Asia, as well as in the countries of the former Soviet Union as enterprises operating in leading and important sectors of the economy. Creating and developing the competitive environment in natural monopoly spheres is one of the urgent problems. The article examines the genesis and essence of natural monopolies, analyzes the problems of creating the competitive environment in the field of natural monopolies. The methods of historical-empirical, syntactic, and legal analysis are used in the article and the importance of the institution of natural monopoly in the economy, the fact that some companies are constantly operating with a loss due to the fact that they belong to natural monopoly spheres and the presence of them cause consumer dissatisfaction with quality and price are analysed in the article. The issues of legal regulation of natural monopolies in Uzbekistan are studied, the gaps in the current legislation that do not meet modern requirements are discussed. The issues of elimination of some existing sectors of a natural monopoly are put forward, as well as the use of public-private partnerships in some sectors is considered.

Keywords: natural monopoly, competition, scale efficiency, public-private partnership, price, economic benefit, loss, competitors, subjects of natural monopolies.

Davlatning iqtisodiy rivojlanishi uchun muhim tayanch bu turli tarmoqlarda raqobat muhitining shakllanganligidir. Bundan kelib chiqib davlat barcha sohalarda raqobat uchun sharoitlarni yaratishga, tegishli qonunchilikni muntazam ravishda iqtisodiy rivojlanishga moslab takomillashtirib borishga intiladi. Raqobat qonunchiligiga zid faoliyat olib borayotgan korxonalarga nisbatan o'zining murosasiz pozitsiyasini ifodalaydi.

Bozor iqtisodiyoti esa insofli va sog'lom raqobat orqali rivojlanib boradi [1].

Jamiyatlardagi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va boshqa yo'nalishlardagi o'zgarishlar (dinamik jarayonlar) zamonaviy davlat boshqaruv tizimlari oldiga ham yangi vazifalarni qo'yib kelmoqda. Binobarin, davlat boshqaruvini takomillashtirish dinamik va dialektik jarayon bo'lib, u jamiyat rivojining ehtiyojlaridan kelib chiqadi [2].

Tarmoqlarning samarali ishlashi va muttasil rivojlanishidan manfaatdor bo'lgan davlat o'zining bor imkoniyatlarini ishga solib raqobat muhitini ta'minlashga e'tibor qaratadi.

Ammo shunday sohalarda borki, mazkur sohalarda raqobat muhitini shakllantirish mumkin emasligi qonunchilikda belgilangan bo'ladi. Hat-

toki, bu sohalarda yuqori samaradorlikka erishish uchun raqobatning mavjud bo'lmashligi zarurati ifodalanadi. Bunday sohalarda tabiiy monopoliya sohalari deb e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasining 1999-yil 19-avgustda qabul qilingan 815-I-sonli "Tabiiy monopoliyalar to'g'risida"gi Qonunida tabiiy monopoliyalar bilan bog'liq huquqiy munosabatlarni bevosita tartibga solinadi. Milliy qonunchilik tabiiy monopoliya subyektlarining faoliyati qaysi sohalarda davlat tomonidan tartibga solinishini belgilab bergan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- neft, neft mahsulotlari va gazni quvur orqali transportirovka qilish;
- elektr va issiqlik energiyasini ishlab chiqarish hamda transportirovka qilish;
- temir yo'llar infratuzilmasidan foydalanish hisobga olingan holda temir yo'llarda tashish;
- umumiy erkin foydalaniladigan pochta aloqasi xizmatlari;
- suv quvurlari va kanalizatsiya xizmati;
- aeronavigatsiyalar, portlar va aeroportlar xizmatlari.

Bunday sohalarda raqobatning mavjudligi o'zini oqlamaydi deb hisoblanadi, shuning uchun

bu sohalar da monopoliyalarning bor bo'lishi maqsadga muvofiqligi nazarda tutiladi.

Muqobil raqobatchilarning bu shakldagi mavjud bo'la olmaslik xususiyatidan kelib chiqib bunday sohalar "tabiiy monopoliya" sohaları deyiladi [3].

Tabiiy monopoliya tushunchasining kelib chiqishi asosida monopoliya tushunchasi yotadi. Umuman olganda, tabiiy monopoliya bu monopoliyaning bir ko'rinishi. Farqi shundaki, tabiiy monopoliyani insonlar "tabiiy" deb qabul qilishga o'rganishgan.

Ikkinchi jahon urushidan keyin tabiiy monopoliya tushunchasiga zamonaviy yondashuv shakllandi, bu davrda "tabiiy monopoliya" tushunchasi, birinchi navbatda, boshqa mahsulotlar o'rnini bosa olmaydigan zarur mahsulot (xizmatlar) ishlab chiqaruvchi texnologik, infratuzilma monopoliyasi sifatida tushunilgan [4].

Ya'ni, tabiiy monopoliyalar faoliyatiga davlat aralashuvining ilmiy asosi sifatida "davlat tomonidan tartibga solish nazariyasi" yaratilgan va "ijtimoiy farovonlik nazariyasi" doirasida monopoliyaning yuqori narxlarini tartibga solish va iste'molchilar ortiqcha daromadlarini oshirishga qaratilgan tabiiy monopoliyalarni tartibga solish mexanizmlari ishlab chiqilgan [5].

Monopoliya va tabiiy monopoliya tushunchalari garchand shakliiy jihatdan o'xshab ketse-da, biroz ayriicha mazmunga ega.

Monopoliya bu (yun. mono – tanho, poleo – sotaman) – iqtisodiyotning bir sohasida tanho hukmronlik; bozorni tashkil etish shakli. Bunday bozorlarda yagona sotuvchi o'z tovari bilan faoliyat ko'rsatadi, boshqa tarmoqlarda bunday tovarning o'rinbosari bo'lmaydi [6].

Monopoliya va monopol korxonalarning mavjudligi ular mavjud bo'lgan tarmoqlarda raqobatning mutlaqo yo'qligi yoki raqobatni shakllantirish uchun kuchli to'sqinliklar tufayli boshqa raqobatlashuvchilarning mavjud bo'la olmasligiga olib keladi. Monopol subyektlarning bozorda "erkin" ravishda harakatlanishi ijobiy holat hisoblanmaydi.

Monopol korxonalar iste'molchilarning tanlov imkoniyatlarini qat'iy inkor etgan holda o'z xohishlariga ko'ra "o'yin qoidalari"ni belgilaydilar. Tabiiyki, eng birinchi navbatda narx jihatidan, qolaversa, sifat jihatidan iste'molchi monopol korxonaga qaram bo'lib qoladi.

Respublikamizdagi ayrim sohalar bo'yicha yuqoridagi kabi ko'plab muammolarni sanash mumkin, ammo muammoni uzini sanab o'tish emas, balki uni keltirib chiqarayotgan sabablarni aniqlash, uni bartaraf etish yo'llarini qidirish, muammolarni yechish uchun samarali mexanizmlarni ishlab chiqish, muammolarga amaliy yechim bo'la oladigan takliflarni berish – ushbu sohalar ni tadqiq etishdan ko'zlangan asosiy maqsaddir [7].

Davlat va jamiyat monopol korxonalarning mavjud bo'lmasligi tarafdori, davlat tomonidan monopoliyalarning vujudga kelmasligi va raqobat muhitining hukm surishi uchun qonuniy mexanizmlar asosida kurash olib boriladi. Misol uchun, O'zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasi faoliyat yuritib kelmoqda. Bir so'z bilan aytganda, davlat monopoliyalarning mavjud bo'lmasligi tarafdori bo'ladi.

Qonunchilikka muvofiq, tabiiy monopoliya – tovar bozorining holati bo'lib, unda texnologik xususiyatlar tufayli muayyan tovarlar (ishlar, xizmatlar) turlariga bo'lgan talabni qondirishning raqobatli sharoitlarini yaratish mumkin emas yoki iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas.

Oddiyoq qilib aytganda, tabiiy monopoliya subyekti sifatida tan olinishi uchun quyidagi ikkita talabga javob berish kerak:

1) texnologik xususiyatlar tufayli sohada raqobat muhitini yaratishning iloji yo'q;

2) sohada bitta xo'jalik subyektidan ko'p faoliyat olib borilishi iqtisodiy jihatdan samarasiz [8].

Tabiiy monopoliyalar faoliyati davlat tomonidan tartibga solinadi, nazorat qilinadi va ular mavjud bo'ladigan tarmoqlar davlat tomonidan belgilab beriladi. Tabiiy monopoliya subyektlari kim bo'lishini davlatning o'zi maqsadli ravishda belgilaydi, ularni o'zi "yaratadi".

Davlat tabiiy monopoliya subyektlari faoliyatida muammolar yuzaga kelganda bevosita ko'maklashadi, ularga "homiylk" qiladi. Chunki ularning boshqa raqobatchisi yo'q, tabiiy monopoliya subyektlari bajaradigan vazifani uddalay oladigan boshqa subyektlar, masalan, xususiy sektorda mavjud emas deb hisoblaniladi. Chunki davlat xususiy sektorda tabiiy monopoliya subyektlari bajaradigan funksiyalarni boshqa subyektlar bajarishining texnologik imkoni yo'q deb hisoblaydi yoxud boshqa raqobatchining mavjud bo'lishini foydasiz va o'zini oqlamaydi.

Demak, monopoliyaga qarshi barcha imkoniyatlarni ishga solib kurashadigan davlat tabiiy monopoliya subyektlarini o'zi vujudga keltiradi. Monopoliyaga nisbatan davlatning munosabati murosasiz, tabiiy monopoliyaga esa o'zi ko'mak ko'rsatadi, uning faoliyati uchun shart-sharoit yaratib beradi.

Odatda, tabiiy so'zi tabiatdan kelib chiqqan narsalarga ishlatiladi. Masalan, tabiiy yorug'lik, tabiiy resurslar, tabiiy ma'danlar, tabiiy sharoit kabilar. Lekin qanday qilib bu so'z monopoliyaga nisbatan qo'llaniladigan bo'lgan. O'zi monopoliyaning "tabiiy" deb qabul qilish qanday ro'y bergan?

Sobiq Ittifoq tarkibida bo'lgan mamlakatlarda barcha "tabiiy monopoliya" sohalari "meros" qilib olingan [9]. Sobiq Ittifoqda nafaqat tabiiy monopoliyalar, balki boshqa tarmoqlardagi korxonalar ham davlatniki bo'lganligini hisobga olganda, postsovet mamlakatda yashayotgan odamlarda, bu tarmoqlarning keyinchalik ham tabiiy monopoliya deb qabul qilinib kelinganligini tushunish mumkin. Qonunchilik ham barcha MDH mamlakatlarida deyarli analogik ko'rinishda ekanligi ham buni tasdiqlab beradi. Albatta, qonunchilik, mamlakatda yashayotgan insonlar dunyoqarashining in'ikosidir.

Tabiiy monopoliya tushunchasining paydo bo'lish bosqichlarini quyidagicha ifodalash mumkin: monopoliya tushunchasining paydo bo'lishi, monopoliyaning salbiy oqibatlarining aniqlanishi, monopoliyaning ayrim ko'rinishlarini bekor qila olmaslik natijasida ularni davlat nazorati ostida ushlab turish sharti asosida "tabiiy monopoliya"larga aylantirilishi [10].

P.F. Kononkovning mazkur fikri ham yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi. Monopoliyalar jamiyat tomonidan e'tirozlarga uchray boshlagach, huquqlari kamsitilgan raqobatchilar va iste'molchilarning noroziliklari oshib borgach, davlat yoki ayrim shaxslar guruhi muayyan sohalarni, o'z nazoratida, ushlab turish uchun muayyan monopolistik tarmoqlarni "tabiiy monopoliyalar"ga aylantirgan. Bu jarayon davlatning o'zi tashkil etgan korxonalari yordamida yoki davlatdan berilgan litsenziyani sotib olgan biznes vakillari orqali amalga oshirilgan. Tabiiyki, bir sohada mutlaq yakkahokimlik asosida tadbirkorlikni amalga oshirish uchun litsenziya olish jarayonida korrupsion holatlar ham tez-tez uchrab turgan.

Tabiiy monopoliyaning hozirgi mohiyatiga yaqin keluvchi tushunchalar ilk bor XIX asrda o'rtalarida paydo bo'la boshlagan. Dj.Mill sun'iy monopoliyalar haqida yozar ekan, ularning bevosita davlat tomonidan tashkil etilishi, qonunchilik hujjatlari asosida ularning iqtisodiy agent sifatidagi maqomining qat'iy belgilanishini ta'kidlab o'tgan. Aslida, Dj.Millning ushbu ta'rifini hozirgi tabiiy monopoliya tushunchasining mohiyati uchun asos desa bo'ladi.

Garchand Dj.Mill sun'iy va tabiiy monopoliyalarni farqlashga harakat qilgan bo'lsa-da, buning uddasidan chiqa olmagan. Dj.Mill tabiiy monopoliyalar deganda ularning paydo bo'lishini asosiy omil deb hisoblagan va bu orqali davlat tomonidan tashkil etiladigan sun'iy monopoliyalardan farqlashga harakat qilgan. Tabiiy monopoliya deb, Dj. Mill tabiiy kelib chiqishni asos qilib olgan.

Shunga o'xshash fikr 1838-yilda, Dj. Milldan o'n yil oldin A. Kurno tomonidan ham bildirilgan. A. Kurno tabiiy suv manbasi mulkdori aholining suv bilan ta'minoti ustidan nazoratni o'rnata olganligi, suvning narxini mustaqil belgilay olganligini tabiiy monopoliya deb nazarda tutgan [11].

Marksistik nazariya ham tabiiy monopoliyani tabiiy resurslarga bog'laydi. K. Marksning fikricha, tabiiy monopoliya u yoki bu ishlab chiqaruvchining tabiiy manbaga monopol egalik qilishi natijasida vujudga keladi [12].

Bizningcha, tabiiy monopoliyaning hozirgi zamondagi mohiyatiga Dj. Millning sun'iy monopoliyalar haqidagi fikri ko'proq mos keladi.

Tabiiy monopoliyalarga nisbatan bo'lgan nuqtayi nazar Ikkinchi jahon urushidan so'ng o'zgargan. Bu paytda turli infratizimlar keskin rivojlanishi bilan xarakterlanadi. Elektr ta'minoti, suv ta'minoti, telefon tarmoqlari, temiryo'l tashuvlari jadallik bilan rivojlangan. Bu tarmoqlar katta xarajatlarni talab etardi.

Agarda bir subyekt temiryo'l tarmoqlarini o'rnatsa (qursa, yangi yo'llarni barpo etsa, tegishli qurilmalar va vositalarni shakllantirsa), katta xarajatlarni amalga oshiradi. Yana bir boshqa subyekt ham huddi shu kabi harakatlarni takrorlasa, tabiiyki muayyan darajada xarajat qiladi. Bu holda, birinchidan har qaysi subyekt qilgan ishi uchun ketgan xarajatlarni o'zi taqdim etgan tovar yoki xizmat narxiga qo'shgan. Natijada, narx oshgan. Ikkinchidan, kommunikatsion tizimlarni o'rnatish aholiga muayyan noqulayliklar yuzaga

keltirgan (masalan, yerlarning qazib tashlanishi, yo'llarning vaqtinchalik berkitilishi). Tabiiy monopoliya tarafdorlari bu kabi holatni keraksiz takrorlashlar deb atab, tabiiy monopoliyalar aholini noqulayliklardan xalos etish uchun tashkil etilganligiga ishonitirishgan.

Go'yoki jamiyatda boshqa bir subyekt ortiqcha sarf-xarajat qilmasligi, odamlarga noqulaylik tug'dirmasligi (masalan, suv ta'minoti uchun bir nechta raqobatchi bo'lsa, har bir subyekt har safar o'ziga kerak bo'lganda alohida quvurlar o'tkazishda mahalliy yo'llar kavlab tashlansa, aholiga noqulayliklar tug'diradi) uchun zarur bo'lgan institut sifatida "tabiiy monopoliya" tushunchasi jamiyat ongiga zaruriy institut sifatida singdirildi.

Bunday g'oyalarga tayangan holda, F.M. Shere agarda ikki yoki undan ko'p korxonadan ko'ra bir korxona butun tarmoqdagi talabni maqbul narxda qanoatlantirishi samaraliroq bo'lgan vaziyatda tabiiy monopoliyalar yuzaga kelishini ta'kidlaydi [13].

Shu tariqa tabiiy monopoliya konsepsiyasi texnologik xususiyatlar va katta xarajatlarni sabab qilgan holda "de-fakto" monopol tarmoqlarni davlat tomonidan himoyalangan subyektlarga aylantirib bergan.

XX asr turli inqilobiy texnologik yutuqlarga boy bo'ldi. Qo'l mehnatining kamayib, avtomatlash-tirishning ortishi, konveyer usulining paydo bo'lishi, ulkan hajmlarda ishlab chiqarishning ortishi, temiryo'llar, elektr ta'minoti qamrovining kengayishi biznesning mavqeyini oshirdi. Asta-sekinlik bilan, tabiiy monopoliyalarning "tabiiyligiga" shubha paydo bo'la boshladi. Sababi, bozordagi boshqa subyektlarda ham manfaatli bo'lgan tarmoqlarda faoliyat yuritish istagi paydo bo'la boshladi. Chunki texnologik imkoniyatlar xarajatlarni qisqartirgan holda raqobatli sharoitlarni yaratishga imkon berdi.

Tabiiy monopoliya korxonalarining paydo bo'lish tarixini o'rgangan DiLorenso o'z tadqiqotida "tabiiy monopoliya – iqtisodiy fiksiya" ekanligini bildirib o'tgan. Ayniqsa, kommunal sohalarga e'tibor berar ekan, AQShda hattoki XIX asrning oxiridayoq elektr ta'minoti bo'yicha bir nechta kompaniyalar bo'lganligini asoslab o'tadi.

DiLorensoning fikricha, muttasil raqobatlashib kelgan korxonalar davlatning qo'llab-quvvatlashi orqali o'zlarining monopol statuslariga erishib, tabiiy monopoliya korxonalariga aylanib olganlar.

Keyinchalik, iqtisodchilar yordamida o'zlarining aslida monopol maqomlarini tabiiy monopoliya sifatida qonuniylashtirib olganlar [14].

DiLorensoning nuqtayi nazaricha, XXI asrda AQSh iqtisodiyotida tabiiy monopoliyalarga mutlaqo o'rin yo'q.

Bizningcha esa, garchand iqtisodiy fiksiya ekanligini e'tirof etsak-da, bu institut hozircha mamlakatimiz iqtisodiyotida yashab turishi kerak. Balki qachondir bosqichma-bosqich islohotlar natijasida tabiiy monopoliya sohalari to'liq xususiyatlashishi mumkindir. Hozir esa uning mavjud bo'lish chegaralarini qat'iy qayta ko'rib chiqish lozim. Chunki, qonunchiligimizda nazarda tutilgan, texnologik xususiyatlar va iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lmaslik mezonlari hozirgi kunda yengib o'tish yoki chegaralanish imkoniga ega. Ayniqsa, iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emaslik mezoni nihoyatda bahsli.

Birinchidan, qancha ko'p ishlab chiqarilsa, mahsulot narxining shuncha past bo'lishi hozirgi kunda yetarlicha bahsli. Miqyos jihatidan samaradorlikka erishish hozirgi paytda har doim ham o'zini oqlayvermaydi. Faqat bir subyekt ko'p mahsulot chiqarsa, mahsuloti, albatta, hamyonbop bo'ladi deb hech kim kafolat bera olmaydi. Chunki zamonaviy texnologiyalar kam xarajat qilib, ko'p miqdordagi mahsulotni ishlab chiqarish imkonini beradi.

Ikkinchidan, raqobatning paydo bo'lishi tufayli raqobatchi subyektlar iste'molchini o'zlariga jalb etish uchun narx tushirish siyosatini olib boradilar, shu bilan birgalikda, sifatni ham oshirishga intiladilar. Bizningcha, tabiiy monopoliyalar to'g'risidagi qonunchilikdan "iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas" mezonini olib tashlash payti keldi.

Shuningdek, texnologik xususiyatlarga ko'ra saqlanib qolayotgan tabiiy monopoliya subyektlari tarmoqlarini ham qayta ko'rib chiqish lozim. Bu holat tabiiy monopoliya tarmoqlariga investorlarning faol kirib kelishiga, tarmoqni rivojlantirish orqali foyda olishni istaydigan tadbirkorlarning raqobatlashuvi oqibatida narxlarning arzonlashuvi va sifatning oshishiga olib keladi.

Davlatning muttasil ravishda tabiiy monopoliyalarni qo'llab-quvvatlashi holatlaridan voz kechish payti keldi. Mazkur sohadagi xo'jalik yurituvchi subyektlar o'zlarining ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish faoliyatlarida kelib chiqadigan

holatlar uchun barcha mas'uliyatni o'z zimmalariga olishlari lozim.

Shuni qayd etish lozimki, davlatning bunday holatlarda "o't o'chiruvchi" sifatidagi roldan voz kechish payti keldi [15].

Bizningcha, tabiiy monopoliyalarning mutlaqo tabiiylik xususiyati yo'q. Bu iqtisodchilar tomonidan monopol harakatlarni niqoblash uchun o'ylab topilgan institut. Tabiiy monopoliya aslida fiksiya. Uning mavjud bo'lishi uchun hech qanday keskin asos yo'q. Texnika taraqqiyoti texnologik to'siqlarni allaqachon yengib o'tgan. Iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqlik emaslik mezoni ham o'zini oqlamaydi.

Shuningdek, ayni paytda tabiiy monopoliya tarmoqlari hisoblangan ko'plab sohalarni demopolizatsiya qilish imkoniyati mavjud hamda bunga katta ehtiyoj bor. Bunda texnogen xususiyatlar hamda davlat va jamoat xavfsizligiga doir talablarning bajarilishini nazorat qilish zarur bo'lgan qismlarda tabiiy monopoliya saqlab qolinishi, qolgan qismlar esa liberalizatsiya qilinishi maqsadga muvofiq hamda davlatning nazoratchilik funksiyasining o'zi yetarli deb hisoblaymiz.

O'zbekiston Respublikasida monopoliyalar mavjud bo'lgan sohalarda bosqichma-bosqich ravishda xususiylashtirish va davlat-xususiy sherikligi institutini joriy etish davr talabiga aylanmoqda. Davlat monopoliyalari, ayniqsa, tabiiy monopoliyalar hisoblangan sohalarni isloh etish va zamonaviylashtirish uchun investitsiyalar jalb etishning murakkab, qolaversa, ko'plab monopol sohalarning zarar ko'rib faoliyat yuritayotganligi, iste'molchilar tomonidan e'tirozlar ko'pligiga qaramasdan muammolarni ijobiy hal etishdagi moliyaviy, infratuzilmaviy, tashkiliy qiyinchiliklar mazkur sohalarga xususiy sektorni jalb etish orqali bartaraf etilishi mumkin.

Ushbu sohalarga xususiy sektorning jalb etilishi quyidagicha afzalliklarni keltirib chiqaradi:

birinchidan, sohalarga investitsiyalar jalb etilishidan xususiy sektorning manfaatdorligi oshadi;

ikkinchidan, sohalarni davlat budjeti hisobidan moliyalashtirish miqyosi kamayadi;

uchinchidan, raqobat muhiti tufayli xizmatlar va tovarlarning sifati, taqdim etish tezligi oshadi; to'rtinchidan, yangi ish o'rinlari yaratiladi.

Shu bilan birgalikda, mazkur islohotlarni amalga oshirish jarayonida quyidagi murakkabliklar yuzaga kelishi mumkin:

birinchidan, xususiy sektor miqyos bo'yicha samaradorlikdan foydalanish darajasi pasayishi tufayli tovarlar va xizmatlarning narxlari oshishi mumkin;

ikkinchidan, sohalarda faoliyat yuritadigan professional kadrlarga ehtiyoj oshish ehtimoli katta. Buning uchun, maxsus tezashtirilgan malaka oshirish va qayta tayyorlov kurslarini tashkil etishni nazarda tutish maqsadga muvofiq;

uchinchidan, tabiiy monopoliya sohasida qonunchilikni tubdan qayta ko'rib chiqish ehtiyoji yuzaga keladi. Buning uchun har bir sohani mukammal tushunadigan yuridik xizmat xodimlariga ham ehtiyoj oshadi.

Bu borada yuridik ta'limni rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega, zero rivojlangan davlatlarda monopoliyaga qarshi kurash va moliya bozorlarini tartibga solish kabi sohalarda fanlararo tadqiqotlar allaqachon joriy etilgan [16].

Bundan tashqari, quyidagi masalalarga ahamiyat berilishi maqsadga muvofiq:

birinchidan, tabiiy monopoliyalar borasidagi qonunchilikni tanqidiy ko'rib chiqish zarurati mavjud. "Tabiiy monopoliyalar to'g'risida" gi Qonunning 3-moddasida tabiiy monopoliyalarga ta'rifi tushunchasida "iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emaslik" mezoni nihoyatda bahsli. Mazkur mezon miqyos jihatidan samaradorlik g'oyasidan kelib chiqqan. Ya'ni, tovar qancha ko'p ishlab chiqarilsa, shuncha arzon bo'ladi deb hisoblanilgan. Rivojlangan texnologiyalar sharoitida bitta subyektning faqat bir o'zi tovar ishlab chiqargan. Ammo, hozirgi zamonaviy texnologiyalar kam xarajat qilib, ko'p miqdordagi mahsulotni ishlab chiqarish imkonini beradi. Shuningdek, raqobatning paydo bo'lishi tufayli raqobatchi subyektlar iste'molchini o'zlariga jalb etish uchun narx tushirish siyosatini olib boradilar, shu bilan birgalikda, sifatni ham oshirishga intiladilar. Bizningcha, tabiiy monopoliyalar to'g'risidagi qonunchilikdan "iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas" mezonini olib tashlash payti keldi;

ikkinchidan, pochta xizmatlarini amalga oshirish sohasida bozorda faoliyat yurituvchi bir qator tuzilmalar faoliyat yuritayotgan bo'lsa-da, umumiy erkin foydalaniladigan pochta aloqasi xizmatlari hamon tabiiy monopoliya sohasida saqlanib qolinmoqda. Fikrimizcha, umumiy erkin foydalaniladigan pochta aloqasi xizmatlarini

tabiiy monopoliya sohasi sifatida qonunchilikda saqlanib turishi maqsadga muvofiq emas;

uchinchidan, tabiiy monopoliya sohalari, xususan, har bir tarmoq bo'yicha qonunchilikni tizimlashtirish masalasiga ham e'tibor qaratish lozim;

to'rtinchidan, islohotlarning markazida monopolist ishtirokchini qayta shakllantirish emas, balki tabiiy monopoliya subyektlari faoliyatini birinchi navbatda iste'molchilarning manfaatlari-dan kelib chiqib maqbullashtirish masalasi turishi [17] lozimdir.

Turli normativ-huquqiy hujjatlarda tarqoq ravishda mustahkamlangan qoidalar tadbirkorlik faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishga yetarli darajada yordam bermaydi [19].

Shuningdek, tabiiy monopoliya sohalarida raqobatni shakllantirishda tabiiy monopoliya sohalari shartli ravishda quyidagicha uch guruhga bo'lish mumkin deb hisoblaymiz:

1) bozorda amalda (de-facto) raqobat elementlari kuzatilayotgan tabiiy monopoliya sohalari (umumiy erkin foydalaniladigan pochta aloqasi xizmatlari);

2) xususiy ishtirok elementlari shakllantirilayotgan tabiiy monopoliya sohalari (tijorat aviatsiyasi xizmatlari [20]: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 27-noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasining fuqaro aviatsiyasini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5584-son Farmoni), elektr energiyasini sotish [21];

3) Differensiyalashgan bozorlar yaratish imkonini bo'lgan tabiiy monopoliya sohalari.

Tabiiy monopoliya sohalariga milliy qonunchilik keng qamrovni egallash imkoniyatini taqdim etgan. Bu holat, bir tomondan, sohaga investitsiyalarning jalb etilishida murakkabliklarni yuzaga keltirsa, ikkinchi tomondan monopolist korxonalarning boqimandalik kayfiyatini yuzaga keltiradi. Tabiiy monopoliyalar iqtisodiyotimizning ko'richaklari kabi saqlanib qolar ekan mazkur sohalarni zamon talablariga moslab transformatsiya qilishda qiyinchiliklar yuzaga kelaveradi. Shu jihatdan tabiiy monopoliya sohalarining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda bu sohalarda bosqichma-bosqich ravishda raqobat muhitini shakllantirish lozim.

REFERENCES

1. Tadjibayeva M. Discrediting as one of the signs of unfair competition. Review of law sciences, 2020, no. 3.
2. Umarov B. Rol detsentralizatsii v konsepsiyax sovremennogo upravleniya [The role of decentralization in the concepts of modern management]. Review of law sciences, 2020, vol. 1, Special issue.
3. Grigoreva O.A. Pravovoe regulirovanie yestestvennûx monopolii. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata yuridicheskix nauk [Legal regulation of natural monopolies. Dissertation for the degree of candidate of legal sciences]. Ekaterinburg, 2003.
4. Khusainova R. Monopoly, competition and entry in the electricity market in the Republic of Uzbekistan. Evrazijskiy Sojuz Uchenyh – Eurasian Union of Scientists, 2020, no. 6-4 (75).
5. Xusainova R.A. Energetika sohasida tabiiy monopoliyani isloh qilish va raqobatni rivojlantirish bosqichlari [Stages of reforming the natural monopoly in the energy sector and the development of competition]. O'zbekiston Milliy axborot agentligi – O'zA Ilm-fan bo'limi (elektron jurnal) – National News Agency of Uzbekistan - UzA Department of Science (electronic journal), 2020, May, pp. 1-16.
6. Qomus.info. Letter M. Monopoly. Available at: <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/monopoliya-uz/>.
7. Achilova L.I., Xasanov N.M. O'zbekiston Respublikasi yengil avtomobil bozorini monopoliyaga qarshi tartibga solish muammolari [Problems of antitrust regulation of the passenger car market of the Republic of Uzbekistan]. Scientific progress, 2021, no. 2 (1), pp. 434-440. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/zbekiston-respublikasi-engil-avtomobil-bozorini-monopoliyaga-arshi-tartibga-solish-muammolari/>.
8. Radjapov X. Tabiiy monopoliyalar sohasida raqobatni shakllantirishning huquqiy asoslari [Legal basis for the formation of competition in the field of natural monopolies]. Yuridik fanlar axborotnomasi – Vestnik yuridicheskix nauk – Review of law sciences, 2020, no. 3, p. 112.
9. Ibragimova A. Tabiiy monopoliya nima? [What is a natural monopoly?]. Huquq va burch – Law and duty, 2021, no. 9, p. 39.

10. Kononkov P.F. Gosudarstvennoe regulirovanie yestestvennyx monoliy. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata ekonomicheskikh nauk [State regulation of natural monolia. Thesis for the degree of candidate of economic sciences]. Moscow, 2007, p. 11.
11. Kurno A. Issledovanie matematicheskikh principov teorii bogatstva [Exploring the Mathematical Principles of Wealth Theory]. 1838.
12. Marks K. Kapital. K. Marks, F. Engels. Polnoe sobranie sochineniy [Capital. K. Marx, F. Engels. Full composition of writings]. Tashkent, 1925, p. 41.
13. Schere F.M. Industrial market structure and economic performance. Chicago, Rand Me. Nally College Publishing Company, 1980, p. 24.
14. DiLorenzo T. Mif o estestvennoy monopolii. Perevod s angliyskogo B. Livina [The myth of natural monopoly. Translation from English by V. Livin]. Sovremennaya konkurenciya – Modern competition, 2009, no. 5 (17), pp. 100–114.
15. Djumanov A. Gosudarstvennoe regulirovanie cen na lekarstva v Uzbekistane i Kazahstane [State regulation of drug prices in Uzbekistan and Kazakhstan]. Review of law sciences, 2020, vol. 3, Special issue, p. 54. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-regulirovanie-tsen-na-lekarstva-v-uzbekistane-i-kazahstane/>.
16. Oqyulov O., Tursunov A. Creating Appropriate Legal Environment for Technology Transfer by Foreign Investors in Uzbekistan. Solid State Technology, 2020, vol. 63, no. 5. Available at: <http://solidstatetechnology.us/index.php/JSST/article/view/9257/>.
17. Lisicyn-Svetlanov A.G. Estestvennye monopolii v energeticheskom sektore ekonomiki: pravovye problemy reformirovaniya [Natural monopolies in the energy sector of the economy: legal problems of reform]. Pravovoy energeticheskij forum – Legal Energy Forum, 2020, no. 4, p. 7.
18. Niyazova N. Diskussiya i debaty kak sredstva sovershenstvovaniya kultury rechi u studentov yuridicheskikh fakultetov [Discussion and debate as a means of improving the culture of speech among students of law faculties]. Review of law sciences, 2020, vol. 3, Special issue.
19. Ibragimova A.R. Sistematizaciya zakonodatelstva vneshney trgovli – zalog uspehnogo osushhestvleniya biznes-deyatelnosti [Systematization of foreign trade legislation is the key to successful business activities]. Molodoj uchenyj – Young scientist, 2019, no. 20, pp. 312–315.
20. xs.uz. Veb-nashri [xs.uz. Web edition. People's Word and Narodnoye Slovo newspapers]. Available at: <https://xs.uz/uz/post/aeroportlar-davlat-khususij-sheriklik-asosidarekonstruktsiya-qilinadi/>.
21. Energetika vazirligi: sohani isloh qilish va uning salohiyatini oshirish ishlari qanday ketmoqda? [Ministry of Energy: How is the sector reform and capacity building going?]. Available at: <https://minenergy.uz/uz/news/view/1298/>.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

MAXSUS SON / 2021

I QISM

BOSH MUHARRIR:

Nodirbek Salayev

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i

Mas'ul muharrir: D. Xudoynazarov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, K. Abduvaliyeva,
F. Muhammadiyeva, Y. Yarmolik

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

Web-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

E-mail: tn.tdyu@mail.ru

Jurnal 15.12.2021-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 25,92 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma: № 70.

TDYU tipografiyasida chop etildi.